

JOLANTA KONIECZNA
KS. ANTONI TOMKIEWICZ
Lublin

POSTAWY RELIGIJNE OSÓB ŻYJĄCYCH W MAŁŻEŃSTWACH POZASAKRAMENTALNYCH

WSTĘP

Nauka Kościoła katolickiego o nierozzerwalności węzła małżeńskiego opiera się na słowach Chrystusa Pana zapisanych w Ewangeliu oraz na tekstach św. Pawła. Zasada nierozzerwalności spotykała się w życiu chrześcijan niejednokrotnie z pewnymi trudnościami i oporami, więc też bywała i bywa nieraz naruszana. Ze względu na podstawowe znaczenie stałości małżeństwa dla życia społecznego i religijnego Kościół ustanawiał w ciągu wieków odpowiednie normy prawne w odniesieniu do małżeństwa, aby zapobiegać rozwo- dom i rozbiciu rodzin. Mimo wszystko rozpad życia małżeńskiego i rozejścia się małżonków zdarzały się zawsze w mniejszym lub większym stopniu.

Od początku XIX w. zaczyna się pojawiać w krajach dotychczas chrześci- jańskich prawodawstwo świeckie uznające w pewnych wypadkach możliwość rozwodu. Najczęściej prawodawstwo świeckie zezwala na rozwód, jeżeli udo- wodnione zostało przed sądem w dostatecznej mierze, że jedna strona w mał- żeństwie naruszyła prawne wymagania związku małżeńskiego. W prawodaw- stwie wielu krajów przyjęto zasadę faktycznego rozpadu małżeństwa, czyli zaniku miłości i fizycznego współżycia.

Odpowiedzialnością za częste dziś rozpady małżeństw nie można obarczać wyłącznie współczesnego świeckiego prawodawstwa, dopuszczającego rozwody i legalizującego powtórne zawarcie małżeństwa. Pełne przyczyny kryzysu trwałości małżeństwa są szersze, mianowicie natury socjologicznej, psycholo- gicznej i religijno-moralnej.

Zagadnienie małżeństw niesakramentalnych w obecnych rozmiarach zjawis- ka rozwodów i powtórnych małżeństw świeckich niesie ze sobą wiele kontro-

wersji i nieporozumień¹ Istnieje w podświadomości społecznej tendencja do traktowania wszystkich małżeństw, zawartych przez osoby związane już z kimś innym, w sposób jednakowy. Nie brakuje niesprawiedliwych stereotypów, w których osoby ze związków niesakramentalnych umieszczane są na marginesie życia moralnego i religijnego. Tymczasem najprostsza obserwacja przekonuje, że sytuacja moralna i religijna takich ludzi może być różnorodna, niekiedy wręcz krańcowo odmienna.

Nasuwa się więc pytanie o rzeczywisty kształt życia religijnego osób z małżeństw pozasakramentalnych. Opracowanie to koncentrować się będzie na jednym z aspektów życia religijnego, a mianowicie na postawach religijnych osób z małżeństw niesakramentalnych. Postawa religijna stanowi ważny czynnik osobowości zwłaszcza wtedy, gdy jest ona postawą silnie zinternalizowaną, to znaczy taką, która stała się wewnętrznym motywem zachowań wobec przedmiotu postawy.

Postawę religijną można określić jako względnie stałe pozytywne lub negatywne ustosunkowanie się jednostki wobec Boga i nadprzyrodzoności. Wyodrębniono tu trzy podstawowe składniki: 1. uznanie Boga jako Stwórcy, 2. świadomą akceptację zależności człowieka od Boga, 3. okazywanie Bogu należnej czci²

Problematyka postaw religijnych jest opracowana szczegółowo i wyczerpująco w różnych publikacjach. Jednak pytanie o te postawy staje się aktualne i interesujące, gdyż niewiele problemów budzi tak wiele kontrowersji i nieporozumień, jak zagadnienie postaw religijnych osób żyjących w małżeństwach pozasakramentalnych. Rodzi się zatem potrzeba podjęcia badań dotyczących tego problemu. Zadaniem więc niniejszego artykułu jest szukanie odpowiedzi na pytanie: Jakie postawy religijne reprezentują osoby żyjące w małżeństwach pozasakramentalnych?

Aby odpowiedzieć na to pytanie, przeprowadzono badania empiryczne postaw religijnych osób z małżeństw pozasakramentalnych (małżeństw bez przeszkody i małżeństw z przeszkodą). W badaniach tych zastosowano metodę tzw. Skalę Postaw Religijnych Dirka Hutsebauta w opracowaniu Władysława Prężyny (metoda ta prezentowana jest szerzej w § 2).

¹ Szerzej zagadnienia małżeństw niesakramentalnych są omówione w § 1.

² W P r ę ż y n a. *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*. Lublin 1981 s. 41.

§ 1. SYTUACJA OSÓB Z MAŁŻEŃSTW POZASAKRAMENTALNYCH

Polski termin *małżeństwo* obejmuje dwa słowa: *mał* i *żena*, co razem oznacza „żona pojęta uroczyście »na mał«, czyli umowę”³ W ten sposób słowo *małżeństwo* nawiązuje do tradycyjnego aktu umowy, jaka towarzyszyła zawieraniu małżeństwa. Ponieważ jednym z elementów tego aktu jest ślubowanie, stąd innym terminem używanym na określenie małżeństwa jest *ślub*.

Nietrudno dostrzec, że przedstawiona wyżej terminologia, głównie w pierwszym wypadku, akcentuje, że małżeństwo jest jednym z rodzajów kontraktu. Ale od razu trzeba dodać, że jest to kontrakt (umowa) mający szczególny charakter, z tej przede wszystkim racji, że jego przedmiot stanowi wzajemne osobowe oddanie się, które ma zapoczątkować wspólnotę małżeńską, stającą się podstawową komórką społeczności ludzkiej oraz kościelnej (KK n. 11, 2). Z tego też powodu nowy Kodeks Prawa Kanonicznego termin *kontrakt małżeński* zastąpił nowym określeniem: *przymierze małżeńskie*. Mówiąc o małżeństwie, można mieć na uwadze bądź moment (akt) zawierania małżeństwa, bądź też węzeł małżeński, który powstaje jako skutek ważnie zawartego małżeństwa.

W nowym Kodeksie definicję małżeństwa oparto na nauce Soboru Watykańskiego II: „[...] małżeńskie przymierze, przez które mężczyzna i kobieta ustanawiają między sobą wspólnotę całego życia, skierowane ze swej natury na dobro małżonków oraz na zrodzenie i wychowanie potomstwa, zostało między ochrzczonejmi podniesione przez Chrystusa do godności sakramentu” (kan. 1055 § 1).

Takie ustawienie definicji małżeństwa mocniej akcentuje jego moralny aspekt, suponując pewne zobowiązania spoczywające na małżonkach i wprowadzające pojęcie miłości małżeńskiej jako siły gwarantującej stworzenie oraz utrzymanie małżeńskiej wspólnoty. Wskutek tego definicja kodeksowa nawiązuje bezpośrednio do nauki ostatniego Soboru na temat małżeństwa. Z tej racji pożyteczne będzie przytoczyć w tym miejscu ważniejsze punkty tej nauki.

1. W tym sakramencie chrześcijańscy małżonkowie wyrażają i uczestniczą w tajemnicy jedności i płodnej miłości między Chrystusem i Kościołem (Ef 5,32). Jak widać soborowa Konstytucja dogmatyczna o Kościele (11, 2) nawiązuje do podstawowego tekstu objawionego na temat małżeństwa chrześcijańskiego, ukazującego małżonkom niedościgły wzór, jaki stanowi dla nich Chrystus. Jest to najwyższy przykład naprawdę płodnej miłości, która skutecznie wprowadza jedność, a więc buduje wspólnotę.

³ A. B r ü c k n e r. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa 1970 s. 321.

2. Małżeństwo ma swoje źródło w małżeńskim przymierzu, a więc w nieodwołalnym zezwoleniu, w którym strony nawzajem w sposób wolny powierzą się sobie i to powierzenie przyjmują. Pełnej zaś wierności małżeńskiej i nierozzerwalnej jedności węzła domaga się zarówno szczególnie związek mężczyzny i kobiety, jak i dobro dzieci. Chrystus, pragnąc to podkreślić i udzielić pomocy dla podjęcia płynących stąd obowiązków, podniósł układ małżeński do godności sakramentu, na wzór swojego małżeńskiego przymierza z Kościołem (por. KDK n. 48,1-2).

3. Z natury rzeczy sama instytucja małżeństwa, jak również i miłość małżeńska są skierowane do wydania na świat i wychowania potomstwa (por. KDK nn. 48 i 50).

W tych wypowiedziach soborowych zawierają się wszystkie istotne elementy małżeństwa, wraz z jego ukierunkowaniem na założenie rodziny i wypełnienie zadań wychowawczych.

Nauczanie Kościoła na temat sakramentalności opiera się najpierw na Piśmie św. i wskazuje przede wszystkim na wypowiedź św. Pawła w Liście do Efezjan (5,25). Odkąd Chrystus podniósł umowę małżeńską pomiędzy ochrzczonymi do godności sakramentu, nie da się u chrześcijan umowy małżeńskiej oddzielić od sakramentu, co sprowadza pewne określone konsekwencje. Od tej chwili małżeństwo katolików również jako umowa podlega nie tylko prawu Bożemu, lecz także prawu kościelnemu, z zachowaniem kompetencji władzy świeckiej w zakresie skutków czysto cywilnych (por. kan 1059). Materią i formą sakramentu małżeństwa jest zgoda na pożycie (wspólnotę życia), wyrażona zewnętrznie i przyjęta przez obie strony. Szafarzami sakramentu są sami małżonkowie, tzn. są osobowym i dobrowolnym narzędziem, czyli pośredniczą wzajemnie dla siebie w zdobywaniu łaski. Skutkiem zaś sakramentu małżeństwa, ważnie i godziwie przyjętego, jest wzrost łaski uświęcającej i otrzymanie tzw. łask czynkowych potrzebnych do prowadzenia życia we wspólności⁴

Zgoda małżeńska ma trojaki wymiar, każdy istotny dla ważności małżeństwa. Nowożeńcy wyrażają swoje „tak” w odniesieniu do jedności, nierozzerwalności i płodności ich małżeństwa. Te trzy wymiary to istotne przymioty małżeństwa. Mówiąc o jedności małżeństwa, mamy na uwadze to, że jest ono związkiem jednego mężczyzny z jedną kobietą. Dalej – miłość małżonków z całej swej istoty dąży do jedności w osobowej wspólności obejmującej wszystkie dziedziny życia, w naturalnym uzupełnianiu się mężczyzny i kobie-

⁴ W. G r a n a t. *Dogmatyka katolicka. Synteza*. Lublin 1967 s. 21-38.

ty, i jest wzmocniana przez osobistą wolę małżonków dzielenia całego programu życia, tego, co mają, i tego, kim są.

Nierozerwalna wierność oznacza tę właściwość małżeństwa ważnie zawartego, że ów węzeł może być rozwiązany jedynie przez śmierć któregoś z małżonków. Nierozerwalna wierność wynika z pełni wzajemnego oddania. Miłość jest zawsze nieodwołalna, nie może być „miłością” na próbę. Także dobro dzieci wymaga bezwarunkowej, nienaruszalnej, wzajemnej wierności rodziców. Poza tym można mówić o podwójnej nierozzerwalności: wewnętrznej i zewnętrznej. Pierwsza polega na tym, że małżeństwo powołane do istnienia obustronną zgodą nie może być własną powagą rozwiązane przez tych, którzy zdecydowali o jego zaistnieniu. Tak więc, chociaż strony sprawiły zaistnienie małżeństwa, jednak nie mogą same doprowadzić do jego rozwiązania. Nierozerwalność zaś zewnętrzna polega na tym, że małżeństwo nie może być rozwiązane powagą władzy kierującej społecznością. Także płodność należy do istoty małżeństwa, bo miłość małżeńska chce być ze swej istoty miłością płodną. Dziecko jest tej miłości urzeczywistnieniem i spełnieniem. Płodność miłości małżeńskiej nie ogranicza się jednak tylko do fizycznego zrodzenia potomstwa. Ta płodność poszerza się i ubogaca owocami życia moralnego, duchowego i nadprzyrodzonego, które rodzice przekazują dzieciom przez wychowanie⁵

Mówiąc o skutkach wyływających z faktu zawarcia małżeństwa, zaznaczyć trzeba, że są one różnorodne i dotyczą tak małżonków, jak i dzieci, a przyjmują charakter bądź ściśle prawny (kanoniczny lub cywilny), bądź też postać pewnych zobowiązań moralnych wiążących przede wszystkim w sumieniu. Podstawowym wszakże skutkiem prawnym ważnie zawartego małżeństwa jest węzeł małżeński ze swej natury dozgonny i wyłączny (kan. 1134). Właśnie od chwili zaistnienia wspomnianego węzła powstają wzajemne prawa i obowiązki małżonków. Jest o nich mowa w przysiędze małżeńskiej, wypowiedzianej przez każdą ze stron w momencie zawierania małżeństwa: „[...] ślubuję ci miłość, wierność i uczciwość małżeńską oraz że cię nie opuszczę aż do śmierci” Cywilne skutki małżeństwa w odniesieniu do małżonków regulują odnośne ustawy państwowe⁶

Podsumowując dotychczasowe rozważania na temat małżeństwa, można podać następującą definicję: sakrament małżeństwa – ustanowiony przez Chrystusa – jest związkiem małżeńskim między ludźmi ochrzczoneymi, uprawniony-

⁵ E. S z t a f r o w s k i. *Chrześcijańskie małżeństwo*. Warszawa 1985; *Katolicki katechizm dorosłych – Wyznanie wiary Kościoła*. Poznań 1987.

⁶ Por. S z t a f r o w s k i, jw. s. 24-46; *Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy – Ustawa z dnia 25.02.1964 r. DzU 1964 nr 9 poz. 59*.

mi do jego zawarcia, w którym przez wzajemne danie sobie praw małżeńskich do swego ciała oraz ślubowanie sobie wzajemnej miłości, wierności i uczciwości małżeńskiej aż do śmierci, zostaje udzielona małżonkom łaska Boża, dokonuje się to w momencie zawarcia małżeństwa, ale działa przez całe życie małżonków⁷

W kontekście powyższego terminem *małżeństwo pozasakramentalne* objęte zostaną małżeństwa tych katolików, którzy poprzestali na samym akcie cywilnym. Można, nieco rozszerzając to pojęcie, rozróżnić kilka rodzajów takich małżeństw:

- małżonkowie rozwiedzeni po ślubie kościelnym, którzy zawarli drugie małżeństwo cywilne
- małżeństwa wyłącznie cywilne (bez przeszkód do zawarcia ślubu kościelnego)
- osoby żyjące na sposób małżeński bez żadnego związku
- osoby żyjące w separacji i rozwiedzeni, którzy nie zawarli nowego małżeństwa.

Sytuacja małżeństw cywilnych bez przeszkód do zawarcia ślubu kościelnego jest łatwiejsza do uregulowania od strony kanoniczno-prawnej, trudniejsza natomiast od strony duszpasterskiej. Zachodzi tu bowiem często jakiś kryzys wiary albo przynajmniej słabość wiary wobec potrzeby otwartego wyznania jej przez religijne zawarcie małżeństwa. Aby zrozumieć dobrze sytuację tych osób, należy najpierw poznać zarówno stan religijności poszczególnych małżeństw cywilnych, jak i motywy, które spowodowały zaniedbanie albo też odrzucenie ślubu kościelnego. Motywem tym może być utrata wiary w młodym wieku, wpływ obojętnego czy antyreligijnego środowiska, zaangażowanie po stronie prądów areligijnych albo też niezrozumienie dla religijnego znaczenia małżeństwa itp. Jest rzeczą oczywistą, że osób żyjących w związku tylko cywilnym nie można dopuścić do sakramentów (por. *Familiaris Consortio* nr 82).

Małżeństwom zawartym cywilnie po rozwodzie Kościół zarzuca, że w zasadniczej sprawie powołania życiowego w małżeństwie nie dochowali wierności przepisom Ewangelii i weszli w drugie związki małżeńskie; nie udziela im rozgrzeszenia, nie dopuszcza do sakramentów św., nie zezwala na podejmowanie zadań rodziców chrzestnych i świadków bierzmowania. Małżonkowie tacy zaś niejednokrotnie czują się skłócenii z Kościołem, a nieraz uważają się za odepchniętych. Wielu z nich oddala się całkowicie od praktyk religijnych i popada w indyferentyzm. Niekiedy zaś dopiero po cywilnym związku w

⁷ L. M o ñ k o. *Nauka Kościoła o małżeństwie i rodzinie*. Warszawa 1976.

zetknięciu z Kościołem uświadamiają sobie religijne konsekwencje swojego czynu, usiłują prowadzić nadal życie chrześcijańskie i okazują głębokie nieraz pragnienie uczestnictwa w życiu Kościoła i sakramentach świętych⁸ Kościół uznaje, że stan życia nowego małżeństwa stoi w sprzeczności z Ewangelią i stwierdza, że nowy związek nie mógł rozwiązać poprzedniego sakramentalnego małżeństwa. Dlatego zrozumiąły jest stosunek Kościoła do małżonków, którzy poprzez rozwód zerwali zewnętrzne więzy małżeńskie i poprzez nowy związek pogłębili swój stan buntu wobec przepisów religii katolickiej. Kościół nie może uznać ich życia za stan normalny. Należy jednak stwierdzić, że małżonkowie ci na mocy niezatartego charakteru chrztu i bierzmowania są nadal członkami Kościoła, i na mocy wiary, której się nie wyparli, pozostają w ludzie Bożym. Nie są wykluczeni ze wspólnoty Kościoła, choć przez swój stan życia nie mogą uczestniczyć w pełni jego życia sakramentalnego. Miłosierdzie zaś Chrystusa, który nikogo nie przekreślał i nie odrzucał, nakazuje Kościołowi zająć się tymi małżeństwami⁹

Nauka i dyscyplina Kościoła w przedmiocie udziału w życiu sakramentalnym osób żyjących w niesakramentalnych związkach małżeńskich jest ściśle uwarunkowana przesłankami pochodzącymi z prawa Bożego. Wierność Objawieniu, która jest podstawowym zadaniem Kościoła, implikuje odmowę rozgrzeszenia i udzielenia komunii św. osobom żyjącym w takich związkach. Niemożliwość uzyskania absolucji sakramentalnej pochodzi z braku odpowiedniej dyspozycji u tych osób, niezbędnej do otrzymania przebaczenia i pojednania się z Bogiem i Kościołem. Nie zachodzi w tym wypadku prawdziwa i absolutna wola nawrócenia, ponieważ ignorowana jest prawda objawiona o nierozzerwalności małżeństwa. Brak odpowiedniej dyspozycji przejawia się w nastawieniu niedochowania wierności pierwszemu współmałżonkowi, gdy chodzi o akty intymne, zastrzeżone przez prawo Boże wyłącznie tym, których łączy więź sakramentalna¹⁰

Ta obowiązująca nauka Kościoła została także przedstawiona w dwu adhortacjach apostolskich Jana Pawła II: *Familiaris Consortio* (nr 84) i *Reconciliatio et paenitentia* (nr 34).

Duszpasterstwo takich małżeństw nie jest łatwe zarówno ze względów kanonicznych, jak i psychologicznych. Poważniejszy wgląd w omawianą problematykę pozwala zauważyć wielość bardzo zawiłych i różnorodnych problemów moralnych. „Zachodzi bowiem różnica pomiędzy tymi, którzy szczerze

⁸ E. P o n i e w i e r s k i. *Duszpasterz wobec rodzin niesakramentalnych*. W: *Pomoc rodzinie niepełnej*. Pod red. T. Kukołowicz. Sandomierz 1988 s. 61-78.

⁹ Tamże

¹⁰ Tamże.

usiłowali ocalić pierwsze małżeństwo i zostali całkiem niesprawiedliwie porzuceni, a tymi, którzy z własnej winy zniszczyli ważne kanonicznie małżeństwo. Są wreszcie tacy, którzy zawarli nowy związek ze względu na wychowanie dzieci, często w sumieniu subiektywnie pewni, że poprzednie małżeństwo, zniszczone w sposób nieodwracalny, nigdy nie było ważne” (*Familiaris Consortio* nr 84).

Podjmując w takiej rzeczywistości pracę duszpasterską, należy mieć na uwadze prawidłowe ustosunkowanie do tych problemów, które wymagają klasycznego rozróżnienia: grzech – grzesznik. Podstawową rolę spełnia w tym względzie szacunek dla osoby ludzkiej, nawet błędzącej, grzesznej. Piętnujemy grzech, a nie człowieka¹¹

Podsumowując prezentowaną problematykę małżeństw pozasakramentalnych, warto na koniec przytoczyć słowa Jana Pawła II: „Kościół z ufnością wierzy, że ci nawet, którzy oddalili się od przykazania Pańskiego i do tej pory żyją w takim stanie, mogą otrzymać od Boga łaskę nawrócenia i zbawienia, jeżeli wytrwają w modlitwie, pokucie i miłości” (*Familiaris Consortio* nr 84).

Omówiona tu sytuacja osób z małżeństw pozasakramentalnych ma znaczenie teoretyczne i stanowi punkt wyjścia do prezentacji badań empirycznych. Dalszy ciąg rozważań koncentrować się będzie wokół organizacji, analizy i interpretacji przeprowadzonych badań, które dadzą rzeczywisty obraz postaw religijnych osób żyjących w małżeństwach pozasakramentalnych.

§ 2. ORGANIZACJA BADAŃ EMPIRYCZNYCH

a) *Metoda badań*

Zebrania danych empirycznych dokonano za pomocą Skali Postaw Religijnych Dirka Hutsebauta. Została ona opracowana w Instytucie Psychologii Religii w Leuven. Jej autor jest pracownikiem tego instytutu, współpracownikiem profesora A. Vergote. Skala powstała w 1973 r. Opracowania i tłumaczenia polskiej wersji dokonał W. Prężyna.

Autor skali doszedł do wniosku, iż badając religijność człowieka, trzeba wyjść poza określenie przekonań religijnych w kategoriach ich prawdziwości

¹¹ S. S m o l e ń s k i. *Duszpasterstwo rodzin niesakramentalnych*. „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 5:1979 nr 33 s. 277-285.

lub nieprawdziwości¹² Należy raczej badać relację jednostki do Boga, dokładniej zaś, jak jest ona doświadczana przez człowieka, jaka jest jej struktura.

Hutsebaut odwołał się do definicji R. Thoulessa, który określa religię jako: „praktyczne odczucie związku z nadprzyrodzonym Bytem albo bytami. Konsekwentnie, religia jest sposobem zachowania się oraz systemem przekonań i odczuć”¹³ Definicja ta stanowi punkt wyjścia do postawienia problemu: jaki rodzaj relacji jest możliwy oraz czym relacje te mogą być uwarunkowane. Chodzi tu o rozróżnienie funkcji, jaką może pełnić przeżywana relacja, nie zaś zbadanie, czy specyficzne treści danego przekonania są odrzucane czy przyjmowane przez jednostkę. Mniej jest tu akcentowany problem pozytywnej czy negatywnej postawy. Może się okazać, że dana relacja wyraża postawę bardziej pozytywną, a inna relacja bardziej negatywną, jednakże rozróżnienie między akceptacją i negacją ma tutaj charakter drugorzędny. Znacząca jest tu bowiem treść każdego rodzaju relacji, która ukazuje możliwy sposób odniesienia się do Boga i wyrażenia przekonania.

Skala składa się z 7 podskali z 8 twierdzeniami każda, jest punktowana od 1 do 7. Każda z podskali została opisana przy pomocy ekspertów oceniających.

Wyodrębnione podskale można opisać następująco:

- I. Zależność: Człowiek odczuwa potrzebę pomocy Bożej, która jest konieczna dla jego istnienia. Bóg jest tu widziany jako Ktoś, kto daje istnienie.
- II. Autonomia: Ludzka odpowiedzialność pozostaje w opozycji do zależności od Boga i Jego normatywnej funkcji. Odpowiedzialność człowieka wyrasta poprzez jego uniezależnienie się od normatywnej funkcji Boga.
- III. Buntowniczość: Bóg wskutek niespełnienia oczekiwań proszącego, nieudzielania spodziewanej pomocy, wyzwala bunt.
- IV Wina: Człowiek przeżywa poczucie winy, czuje się osądzany przez Boga.
- V Identyfikacja: Jednostka identyfikuje się z Jezusem Chrystusem, jako idealnym człowiekiem i wzorem.
- VI. Orientacja humanistyczna: Ukierunkowanie na Boga przez ukierunkowanie na człowieka. Bóg jest dostrzegany i odnajdywany w ludziach.

¹² D. H u t s e b a u t. *Belief as Lived Relation*. „Psychologica Belgica” 1980 N° 20 s. 33-47.

¹³ R. T h o u l e s s. *An introduction to the Psychology of Religion*. Cambridge 1961 s. 3-4.

VII. Normatywność: Bóg jest postrzegany jako norma, nawet jako norma absolutna.

W uzupełnieniu tych relacji zostały wyodrębnione trzy kolejne podskale:

VIII. Akceptacja przekonań: Dogmaty stanowiące treść przekonań są bezwzględnie akceptowane.

IX. Znaczenie religii: Stopień ważności, jaką przekonania religijne odgrywają w życiu.

X. Wątpliwości: Poszukiwanie większej obiektywnej pewności swoich przekonań.

Skale te punktuje się również od 1 do 7. Rozkład wyników dla każdej podskali mieści się między 8 a 56 punktami. Średni współczynnik homogeniczności (jednorodności) skali wynosi 0.83 (N=266).

W celu określenia postaw religijnych osób żyjących w małżeństwach pozasakramentalnych przyjęto następujące kryteria doboru grupy badawczej:

- specjalnym i głównym kryterium doboru była niesakramentalność związku małżeńskiego badanych osób; uwzględniono osoby, które żyją w związku niesakramentalnym z powodu zaistniałej przeszkody uniemożliwiającej zawarcie małżeństwa sakramentalnego, a także osoby, które takich przeszkód nie mają, ale nie decydują się na wstąpienie w sakramentalny związek małżeński
- autoidentyfikacja badanych osób, a ściślej – wzięto pod uwagę tylko te osoby, które określiły siebie jako wierzące
- dolną i górną granicę wieku badanych przyjęto dowolnie.

Opracowując wyniki empiryczne uzyskane w przeprowadzonych badaniach do analizy różnic międzygrupowych zastosowano Test t różnic między średnimi¹⁴ (Test t Studenta).

¹⁴ Test t Studenta wyraża się wzorem:

$$t = \frac{M_1 - M_2}{\sqrt{\frac{\sum x_1^2 + \sum x_2^2}{N_1 + N_2 - 2} \frac{N_1 + N_2}{N_1 N_2}}}$$

gdzie M_1 i M_2 – to średnie dwóch prób, $\sum x_1^2$ i $\sum x_2^2$ – to sumy kwadratów w próbach, N_1 i N_2 – to liczby obserwacji.

b) *Charakterystyka badanych osób*

Dla czytelnego przedstawienia danych oznaczono grupę osób z małżeństw pozasakramentalnych bez przeszkody – jako grupę I, a grupę osób z małżeństw pozasakramentalnych z przeszkodą – jako grupę II.

P ł e ć b a d a n y c h. Ogółem przebadano 120 osób, w tym 50% stanowią kobiety i 50% stanowią mężczyźni.

W i e k b a d a n y c h. Przedziały wiekowe respondentów przedstawia tab. 1.

Tabela 1. Wiek badanych osób

Wiek badanych	Grupa I				Grupa II				Ogółem	
	Kobiety		Mężczyźni		Kobiety		Mężczyźni			
	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%
21–30	6	19,98	7	23,31	2	6,66	1	3,33	16	12,32
31–40	16	53,28	10	33,30	14	46,62	10	33,30	50	41,63
41–50	4	13,32	7	23,31	9	29,97	11	36,63	31	25,81
51–60	3	9,99	6	19,98	5	16,65	5	16,65	19	14,82
61–70	1	3,33	–	–	–	–	3	9,99	4	6,66
Razem	30	100,00	30	100,00	30	100,00	30	100,00	120	100,00

Średnia wieku wszystkich badanych osób wynosi $M=41,0$; natomiast średnia wieku dla kobiet i mężczyzn wynosi odpowiednio $M_k=39,6$; $M_m=42,5$.

S t a n c y w i l n y. W badanej populacji wszystkie osoby to osoby żyjące w małżeństwach pozasakramentalnych. Oznacza to, że aktualne małżeństwo badanych osób opiera się jedynie na kontrakcie cywilnym.

Tabela 2. Stan cywilny badanych osób (z uwzględnieniem sytuacji sprzed aktualnego małżeństwa)

Stan cywilny	Grupa I				Grupa II			
	Kobiety		Mężczyźni		Kobiety		Mężczyźni	
	L	%	L	%	L	%	L	%
Zonaty, mężatka	28	46,48	27	44,82	22	36,52	21	34,86
w tym: powtórnie	2	3,32	3	4,98	22	36,52	21	34,86
Wdowiec, wdowa	2	3,32	3	4,98	2	3,32	1	1,66
Rozwiedziony(a)	–	–	–	–	20	33,20	20	33,20
Wolny(a)	28	46,48	27	44,82	8	13,28	9	14,94

Dane zamieszczone w tab. 2 przedstawiają stan cywilny badanych osób z uwzględnieniem sytuacji aktualnego małżeństwa. Wśród badanych 50% stanowią te, które żyją w związku niesakramentalnym z powodu zaistniałej przeszkody uniemożliwiającej zawarcie małżeństwa sakramentalnego, i 50% te, które takich przeszkód nie mają, ale mimo tego nie decydują się na wstąpienie w sakramentalny związek małżeński.

W grupie I sytuacja jest jasna – tylko dla 8,3% aktualne małżeństwo jest związkiem powtórny z powodu wdowieństwa, dla pozostałych 91,3% jest to pierwsze i jedyne małżeństwo.

W grupie II sytuacja jest bardziej skomplikowana – dla 71,38% aktualne małżeństwo jest związkiem powtórny (w tym 4,98% to wdowcy, a 66,4% to osoby rozwiedzione), pozostałe 28,22% to osoby wolne.

W y k s z t a ł c e n i e b a d a n y c h. Sytuację w tym względzie przedstawia tab. 3.

Tabela 3. Wykształcenie badanych osób

Wykształcenie	Grupa I		Grupa II		Ogółem	
	L	%	L	%	L	%
Podstawowe	6	9,96	11	18,26	17	14,11
Średnie (niepełne)	8	13,28	4	6,64	12	9,96
Średnie	30	49,80	29	48,14	59	48,97
Wyższe (niepełne)	2	3,32	1	1,66	3	2,49
Wyższe	14	23,24	15	24,90	29	24,07
Razem	60	100,00	60	100,00	120	100,00

Analizując poziom wykształcenia badanych osób, można stwierdzić, że dominujące w obu grupach jest wykształcenie średnie, stanowi je blisko 49% badanej populacji; następnie wykształcenie wyższe, stanowi je ponad 24% badanych; 14,11% stanowią osoby z wykształceniem podstawowym.

W dalszej części artykułu zostanie zaprezentowana analiza badań dotyczących postaw religijnych osób żyjących w małżeństwach pozasakramentalnych.

§ 3. POSTAWY RELIGIJNE OSÓB Z MAŁŻEŃSTW POZASAKRAMENTALNYCH W ŚWIETLE BADAŃ EMPIRYCZNYCH

W celu omówienia postaw religijnych osób z małżeństw pozasakramentalnych przeprowadzono podział badanych osób na dwie grupy. Grupę I stano-

wią osoby, które żyją w małżeństwach wyłącznie cywilnych bez przeszkód do zawarcia ślubu kościelnego. Grupę II zaś stanowią osoby, które żyją w związku niesakramentalnym z powodu zaistniałej przeszkody uniemożliwiającej zawarcie małżeństwa sakramentalnego (przeszkodą tą jest rozwód cywilny jednego z małżonków).

Analiza i interpretacja danych uzyskanych w obu grupach, za pomocą Kwestionariusza Postaw Religijnych D. Hutsebauta, ma charakter ilościowy, tzn. akcent położono na rozkład wyników, jakie uzyskały poszczególne grupy w pojedynczych skalach (w skalach od I do X) na poziomie wyników przeciętnych oraz ocenie wielkości różnic międzygrupowych.

a) Postawy religijne małżeństw bez przeszkody i małżeństw z przeszkodą

Omawiając postawy religijne małżeństw bez przeszkody i małżeństw z przeszkodą (czyli osoby z grupy I i z grupy II), należy zaprezentować te wartości, w zakresie których pojawiły się statystycznie istotne różnice międzygrupowe. Wyniki uzyskane przez poszczególne grupy przedstawia tab. 4.

Tabela 4. Wyniki średnie i ich porównanie dla poszczególnych skali postawy religijnej u małżeństw bez przeszkody (grupa I) oraz u małżeństw z przeszkodą (grupa II)

Skale postawy religijnej	Grupa I (N=60)		Grupa II (N=60)		t	Pu
	M	SD	M	SD		
I. Zależność	43,15	9,42	43,20	7,62	-0,03	n.i.
II. Autonomia	31,20	8,63	31,60	6,43	-0,29	n.i.
III. Buntowniczość	25,40	9,90	26,53	7,86	-0,69	n.i.
IV. Wina	31,00	8,70	32,02	6,93	-0,71	n.i.
V. Identyfikacja	42,33	6,61	42,23	5,43	0,09	n.i.
VI. Orientacja humanistyczna	39,10	8,55	37,65	7,32	1,00	n.i.
VII. Normatywność	41,38	8,71	41,68	6,26	-0,22	n.i.
VIII. Akceptacja przekonań	43,07	9,27	43,62	9,46	-0,32	n.i.
IX. Znaczenie religii	38,23	7,77	41,28	4,93	-2,57	0,01
X. Wątpliwość	31,12	7,60	33,70	5,28	-2,16	0,03

Jak wynika z danych zamieszczonych w tab. 4 bardzo istotne różnice między grupą I i grupą II zachodzą w dwu ostatnich wymiarach, to jest w skalach: Znaczenie religii i Wątpliwości. W związku z tym faktem, dla zachowania większej przejrzystości prezentowanego materiału empirycznego interpretacja danych grupy I i grupy II zostanie przedstawiona oddzielnie dla tych dwu skali (tj. skali IX i X).

Z n a c z e n i e r e l i g i i. Stopień ważności, jaką przekonania religijne odgrywają w życiu człowieka. W omawianej skali grupa II uzyskała średnie wyniki wyższe ($M=41,28$) niż grupa I ($M=38,23$). W zakresie tego wymiaru istotna statystycznie różnica pojawia się na $P<0,01$. Tak więc stopień ważności, jaką przekonania religijne odgrywają w życiu człowieka, jest wyższy w grupie II niż w grupie I. Świadczy to o tym, że dla osób z grupy II, a więc dla małżeństw niesakramentalnych, u których zaistniała przeszkoda uniemożliwiająca zawarcie małżeństwa sakramentalnego, religia ma większe znaczenie w ich życiu niż dla małżeństw bez przeszkody, które żyją w związku wyłącznie cywilnym. W życiu małżeństw z przeszkodą przekonania na temat religii są czymś ważnym. Osoby te często myślą o sprawach, które mają odniesienie do religii. Mimo niesakramentalności ich związku gotowe są dać swoim dzieciom wychowanie religijne. Sami zaś nie zaniechali takich praktyk religijnych jak modlitwa czy uczestnictwo we mszy św. i okolicznościowych nabożeństwach. Uważają te praktyki za całkiem naturalne mimo sytuacji życiowej, w jakiej się znaleźli. Małżeństwa niesakramentalne zaś, żyjące w związku wyłącznie cywilnym, o ile to możliwe, starają się religię zostawiać poza swoim życiem, poza osobistymi kontaktami z innymi ludźmi. Przekonania religijne w ich życiu nie odgrywają większego znaczenia.

W ą t p l i w o ś ć. Poszukiwanie większej obiektywnej pewności swoich przekonań. W omawianej skali grupa II ponownie uzyskała średnie wyniki wyższe ($M=33,70$) niż grupa I ($M=31,12$). Tutaj istotnie statystyczna różnica pojawia się na $P<0,03$. Tak więc osoby z grupy II poszukują większej obiektywnej pewności swoich przekonań religijnych.

Dużo mniejsze znaczenie temu aspektowi religijności przypisują osoby z grupy I, czyli małżeństwa bez przeszkody. Osoby te wierzą jedynie w to, co można udowodnić tylko na drodze oczywistych racji. Nie zastanawiają się, czy to, co wiedzą o Bogu, jest tylko wyobrażeniem czy jednak prawdą. Nie odczuwają potrzeby poszukiwania większej, obiektywnej pewności swoich przekonań religijnych. Natomiast osoby z małżeństw z przeszkodą (grupa II) chciałyby mieć więcej pewności w wierze. Przez to, że jest tyle spraw niejasnych, jak choćby ich sytuacja życiowa, ciężko jest im bronić swojej wiary. A wierzyć jest im bardzo trudno, co w konsekwencji pociąga wiele nie rozwiązanych problemów. Mają dużo wątpliwości co do swoich przekonań religijnych, stawiają wiele pytań na ten temat. Szukając odpowiedzi – szukają ludzi, wśród których czuliby się wzmocnieni w swoich przekonaniach.

Jak widać, wyniki skali Wątpliwości korelują z wynikami skali Znaczenie religii. W grupie I (bez przeszkód) nie należy się spodziewać poszukiwania większej pewności przekonań religijnych, skoro religia nie odgrywa zbyt

dużego znaczenia w życiu tych osób. Natomiast dla osób z grupy II (z przeszkodą) ze względu na stopień ważności, jaką przekonania religijne odgrywają w ich życiu, pojawiające się wątpliwości w wierze, zważywszy na sytuację życiową, w jakiej się znaleźli, są sprawą oczywistą, której nie można kwestionować.

Podsumowując powyższe rozważania, stwierdzić można, że istotne statystycznie różnice w postawach religijnych osób z małżeństw pozasakramentalnych pojawiają się między grupą I (bez przeszkody) a grupą II (z przeszkodą) w dwóch skalach: Znaczenie religii oraz Wątpliwości. W pozostałych skalach (od I do VIII), jak wynika z tab. 4, istotne statystycznie różnice nie pojawiają się, a wyniki średnie w obu grupach niewiele się od siebie różnią. Świadczy to o podobnym poziomie religijności, zbliżonych postawach religijnych w skalach od I do VIII.

b) *Postawy religijne osób bez przeszkody i osób z przeszkodą*

Zamieszczona tutaj analiza i interpretacja wyników empirycznych uzyskanych w przeprowadzonych badaniach dotyczy wyłącznie grupy II, to znaczy osób z małżeństw pozasakramentalnych z powodu zaistniałej przeszkody do zawarcia związku sakramentalnego. Prezentacja danych dotyczących tej grupy osób ma na celu dokładniejszą analizę postaw religijnych osób z małżeństw niesakramentalnych z przeszkodą. W tym celu w grupie II, w której występuje owa przeszkoda, wyróżniono dwie podgrupy. Pierwszą z nich stanowią osoby, u których nie stwierdzono przeszkody, drugą zaś stanowią osoby z przeszkodą, a więc małżonkowie rozwiedzeni po ślubie kościelnym, którzy zawarli drugie (obecne) małżeństwo cywilne.

Wyniki uzyskane przez wyróżnione grupy przedstawia tab. 5.

Tabela 5. Wyniki średnie i ich porównanie dla poszczególnych skali postawy religijnej u osób bez przeszkody oraz u osób z przeszkodą

Skale postawy religijnej	Osoby bez przeszkody (N=20)		Osoby z przeszkodą (N=40)		t	Pu
	M	SD	M	SD		
I. Zależność	44,30	5,38	42,65	8,53	-0,91	n.i.
II. Autonomia	30,00	5,08	32,40	6,94	1,52	n.i.
III. Buntowniczość	26,55	7,30	26,52	8,22	-0,01	n.i.
IV. Wina	33,50	7,31	31,27	6,70	-1,14	n.i.
V. Identyfikacja	42,95	3,59	41,87	6,15	-0,85	n.i.
VI. Orientacja humanistyczna	39,90	5,70	36,52	7,83	-1,90	0,06
VII. Normatywność	42,35	4,98	41,35	6,84	-0,64	n.i.
VIII. Akceptacja przekonań	46,20	6,42	42,32	10,49	-1,77	0,08
IX. Znaczenie religii	41,90	4,28	40,97	5,25	-0,73	n.i.
X. Wątpliwości	31,90	4,92	34,60	5,28	1,96	0,05

Jak wynika z danych zamieszczonych w tab. 5 różnice istotne statystycznie w postawach religijnych osób bez przeszkody i osób z przeszkodą zachodzą w skali Wątpliwości. W omawianej skali grupa osób z przeszkodą uzyskała średnie wyniki wyższe ($M=34,60$) niż grupa osób bez przeszkody ($M=31,90$). Różnica istotna statystycznie pojawiła się w tej skali na $P<0,05$. Świadczy to o tym, iż grupa osób z przeszkodą wykazuje się większymi wątpliwościami w wierze niż grupa osób bez przeszkody oraz że osoby te poszukują większej, obiektywnej pewności swoich przekonań religijnych.

Przedstawione powyżej dane skali X korelują z wynikami tej skali prezentowanymi w poprzednim paragrafie. Tam również grupa małżeństw z przeszkodą uzyskała wyższe średnie ($M=33,70$) niż grupa małżeństw bez przeszkody ($M=31,12$). Zbieżność omówionych wyników skali Wątpliwości jest interesująca i pozwala wysunąć przypuszczenie, że wysokie średnie tego wymiaru zarówno w jednym, jak i w drugim przypadku uzyskane w grupie z przeszkodą są zależne od owej istniejącej przeszkody do zawarcia związku sakramentalnego. Stąd też kolejny wniosek – przeszkoda wpływa na różnice w postawach religijnych osób z małżeństw pozasakramentalnych.

Analizując dane empiryczne zamieszczone w tab. 5, należy zwrócić jeszcze uwagę na dwie skale: VI i VIII, tj. Orientacja humanistyczna i Akceptacja przekonań. W obu wymiarach różnice międzygrupowe są zbliżone do wyników istotnych statystycznie. W skalach tych wyższe średnie uzyskała grupa osób bez przeszkody. I tak: w skali Orientacja humanistyczna grupa osób bez przeszkody uzyskała średni wynik wynoszący $M=39,90$, a grupa osób z przeszkodą $M=36,52$. Różnica międzygrupowa w tej skali plasuje się na $P<0,06$. Natomiast w wymiarze Akceptacja przekonań osoby bez przeszkód uzyskały średni wynik wynoszący $M=46,20$, osoby zaś z przeszkodą $M=42,32$. Różnica tutaj plasuje się na $P<0,08$.

Otrzymane wyniki świadczą o pewnych tendencjach, mianowicie:

O r i e n t a c j a h u m a n i s t y c z n a – ukierunkowanie na Boga przez ukierunkowanie na człowieka. Bóg jest dostrzegany i odnajdywany w ludziach. Wyższe wyniki uzyskane w tej skali przez osoby bez przeszkód świadczą o tym, że małżonkowie ci wykazują tendencje do pozytywnych relacji z Bogiem przez utrzymywanie dobrych relacji z innymi ludźmi. Są otwarci na innych ludzi, darzą ich zaufaniem, przypisują dużą wartość drugiemu człowiekowi, dostrzegają w ludziach to, co dobre. Osoby z przeszkodą zaś, a więc małżonkowie rozwiedzeni po ślubie kościelnym, którzy zawarli drugie małżeństwo cywilne, wykazują tendencje odmienne przez fakt, że uzyskali niższą średnią. Byłyby to tendencje wskazujące na gorsze relacje interpersonalne. Należy przypuszczać, że w tych mniej pozytywnych relacjach międzyludzkich odzwierciedlają się gorsze relacje do Boga. Jest to jednak

sytuacja zrozumiała, jeśli weźmie się pod uwagę fakt, iż to właśnie po stronie tych osób leży przeszkoda, która czyni ich związek małżeński niesakramentalnym. A więc poprzednie (z poprzedniego małżeństwa) negatywne doświadczenia i istniejąca przeszkoda wpływają na różnice w postawach religijnych między małżonkami ze związków niesakramentalnych.

A k c e p t a c j a p r z e k o n a ń: Dogmaty stanowiące treść przekonań są bezwzględnie akceptowane. Osoby bez przeszkód uzyskały w tej skali wyniki wyższe, przypuszczać więc można, że małżonkowie ci wykazują tendencje do opierania swoich przekonań religijnych na treściach odnajdywanych w dogmatach. Odmienne tendencje wykazują małżonkowie z przeszkodą (uzyskali wyniki niższe). Należy przypuszczać, że akceptacja przekonań religijnych opartych na treści dogmatów stanowi dla tych osób niejaką trudność. I znów jest to uzasadnione faktem poprzednich życiowych doświadczeń i przeszkodą, która uniemożliwia zawarcie związku sakramentalnego.

c) Postawy religijne mężczyzn z grupy bez przeszkody i mężczyzn z grupy z przeszkodą

Obecnie zostaną omówione wyniki, które prezentują postawy religijne, jakie posiadają mężczyźni z grupy bez przeszkód (z grupy I) i mężczyźni z grupy z przeszkodą (z grupy II). Tutaj zaprezentowane zostaną istotne różnice zachodzące między mężczyznami z obu grup. Przedstawia je tab. 6.

Tabela 6. Wyniki średnie i ich porównanie dla poszczególnych skali postawy religijnej u mężczyzn z grupy I oraz u mężczyzn z grupy II

Skale postawy religijnej	Mężczyźni z grupy I (N=30)		Mężczyźni z grupy II (N=30)		t	Pu
	M	SD	M	SD		
I. Zależność	39,73	10,00	43,77	6,43	-1,86	0,06
II. Autonomia	34,73	8,81	30,23	5,89	2,46	0,02
III. Buntowniczość	28,43	10,69	25,93	7,26	1,06	n.i.
IV. Wina	30,33	7,99	33,30	6,14	-1,61	n.i.
V. Identyfikacja	40,30	6,68	42,43	4,65	-1,44	n.i.
VI. Orientacja humanistyczna	36,83	9,17	37,30	7,71	-0,21	n.i.
VII. Normatywność	38,13	10,03	42,00	4,73	-1,99	0,06
VIII. Akceptacja przekonań	41,03	9,15	44,47	7,89	-1,56	n.i.
IX. Znaczenie religii	35,93	6,49	41,53	3,67	-4,11	<0,0001
X. Wątpliwości	32,63	6,67	33,70	5,71	-0,67	n.i.

Jak wynika z danych zamieszczonych w tab. 6 istotnie statystycznie różnice w postawach religijnych mężczyzn z grupy I i z grupy II zachodzą w dwu

skalach: II i IX, tj. w wymiarze Autonomia i Znaczenie religii. W związku z tym interpretacja obu skal przedstawiona zostanie oddzielnie poniżej.

A u t o n o m i a: Ludzka odpowiedzialność pozostaje w opozycji do zależności od Boga i Jego normatywnej funkcji. Odpowiedzialność człowieka wyrasta poprzez jego uniezależnienie się od normatywnej funkcji Boga. W omawianej skali mężczyźni z grupy I uzyskali średnie wyniki wyższe ($M=34,73$) niż mężczyźni z grupy II ($M=30,23$). W zakresie tego wymiaru istotna statystycznie różnica pojawia się na $P<0,02$. A zatem uniezależnienie się od normatywnej funkcji Boga jest bardziej charakterystyczne dla mężczyzn z grupy I (czyli z grupy bez przeszkody). Świadczy to o tym, że osoby te chcą się czuć niezależne od Boga, nie odczuwają potrzeby Boga w swoim życiu. Nie godzą się z przyznawaniem Mu funkcji normatywnej i uważają, że człowiek powinien sam dla siebie ustalać normy. Dla nich najważniejszym i ostatecznym kryterium postępowania jest własne sumienie, nawet gdyby było ono sprzeczne z prawem Bożym. Odmiennego zdania są mężczyźni z grupy II (z przeszkodą). Niezbyt odpowiada im własna autonomia w stosunku do Boga. Stąd widzą oni potrzebę Boga w swoim życiu; Boga, który nadaje sens i wartość życiu, wyznacza normę postępowania. Z wynikami tej skali harmonizują wyniki w skali Znaczenie religii, w której mężczyźni z grupy II uzyskali wyższe średnie ($M=41,53$), niż mężczyźni z grupy I ($M=35,93$). Różnica tutaj jest bardzo istotna statystycznie i pojawia się na $P<0,0001$. Wobec tego stopień ważności, jaką przekonania religijne odgrywają w życiu człowieka, jest znacznie wyższy wśród mężczyzn z grupy II (z przeszkodą) niż wśród mężczyzn z grupy I (bez przeszkody). A więc dla mężczyzn z małżeństw niesakramentalnych z przeszkodą uniemożliwiającą zawarcie związku sakramentalnego religia ma dużo większe znaczenie w życiu niż dla mężczyzn żyjących w związkach wyłącznie cywilnych. Dla tych pierwszych przekonania na temat religii są czymś ważnym, osoby te często myślą o sprawach, które mają odniesienie do religii. Mimo niesakramentalności związku małżeńskiego nie zaniechali takich praktyk religijnych, jak modlitwa czy uczestnictwo we mszy św., a swoim dzieciom gotowi są dać wychowanie religijne. Mężczyźni zaś ze związków wyłącznie cywilnych religię stawiają poza swoim życiem, poza osobistymi kontaktami z innymi ludźmi. Przekonania religijne w ich życiu nie odgrywają większego znaczenia.

Omówione powyżej dane skali IX (Znaczenie religii) korelują z wynikami tej skali przedstawionymi w § 1. W obu wypadkach osoby z grupy II (małżeństwa z przeszkodą) uzyskały wyniki wyższe niż osoby z grupy I (małżeństwa bez przeszkody). Zbieżność prezentowanych wyników potwierdza przypuszczenie, że uzyskane wysokie średnie (w tej skali) przez osoby z mał-

żeństw z przeszkodą są zależne od owej istniejącej przeszkody do zawarcia związku sakramentalnego.

W danych empirycznych zamieszczonych w tab. 6 zwraca się uwagę jeszcze na dwie skale: I i VII, tj. Zależność i Normatywność. Różnice międzygrupowe w obu tych wymiarach zbliżają się do wyników istotnych statystycznie. W obu skalach wyższe średnie uzyskali mężczyźni z grupy II (z przeszkodą). A oto szczegółowe dane: w skali Zależność średnie wyniki mężczyzn z grupy I wynoszą $M=39,73$, natomiast średnie wyniki mężczyzn z grupy II – $M=43,77$. Różnica międzygrupowa w tej skali plasuje się na $P<0,06$. Natomiast w wymiarze Normatywność średnie wyniki mężczyzn z grupy I wynoszą $M=38,13$, a mężczyzn z grupy II – $M=42,00$. I tutaj różnica plasuje się na $P<0,06$.

Wyniki owe, zbliżone do istotnych statystycznie, świadczą o pewnych tendencjach, mianowicie:

Z a l e ż n o ś ć: Człowiek odczuwa potrzebę pomocy Bożej, która jest konieczna dla jego istnienia. Bóg jest tu widziany jako Ktoś, kto daje istnienie. Wyższe średnie uzyskane w tej skali przez mężczyzn z grupy II wskazują na tendencję, wśród tych osób, do odczuwania zależności od Boga. Tendencja ta obejmuje odczuwanie potrzeby pomocy Bożej, spostrzeganie Boga jako kogoś, kto zapewnia bezpieczeństwo, kto może przyjść z pomocą, kto daje istnienie. Mężczyźni z grupy I zaś, którzy uzyskali średnie niższe, wykazują tendencje odmienne. Nie są do końca przeświadczeni o tym, że to właśnie dzięki Bogu mogą istnieć, oraz nie ma w nich skłonności do odczuwania pomocy Bożej. Ich poczucie bezpieczeństwa nie jest zależne od istnienia Boga w ich życiu.

N o r m a t y w n o ś ć: Bóg jest postrzegany jako norma, nawet jako norma absolutna. I w tej skali wyższe średnie uzyskali mężczyźni z grupy II, co pozwala przypuszczać, że osoby te skłonne są do odczuwania odpowiedzialności przed Bogiem za to, co robią, i za to, co powinni robić, a czego nie robią. Mężczyźni z grupy I zaś (o niższej średniej w tej skali) w znacznie mniejszym stopniu kierują się w stronę Boga. Należy liczyć się z tym, że nie akceptują Boga jako normy absolutnej, a prawo Boże nie ma zbyt dużego wpływu na ich życie.

Powyższe rozważania pozwalają stwierdzić istnienie różnic w postawach religijnych mężczyzn z grupy I i mężczyzn z grupy II. Bardzo istotne różnice zauważa się w skali Znaczenie religii i Autonomia, w skali zaś Zależność i Normatywność zachodzą pewne tendencje omówione powyżej. W pozostałych skalach, jak wynika z tab. 6, nie pojawiają się istotne statystycznie różnice, które odzwierciedlałyby różnice w postawach religijnych w obu tych grupach.

d) *Postawy religijne kobiet z grupy bez przeszkody i kobiet z grupy z przeszkodą*

Zaprezentowane zostaną obecnie wyniki, które przedstawiają postawy religijne, jakie mają kobiety z grupy bez przeszkody (z grupy I) i kobiety z grupy z przeszkodą (z grupy II). Wyniki uzyskane zamieszczone są w tab. 7.

Tabela 7. Wyniki średnie i ich porównanie dla poszczególnych skali postawy religijnej u kobiet z grupy I oraz u kobiet z grupy II

Skale postawy religijnej	Kobiety z grupy I (N=30)		Kobiety z grupy II (N=30)		t	Pu
	M	SD	M	SD		
I. Zależność	46,57	7,50	42,63	8,73	1,87	0,06
II. Autonomia	27,67	7,78	32,97	6,75	-2,82	0,007
III. Buntowniczność	22,37	8,13	27,13	8,50	-2,22	0,03
IV. Wina	31,67	9,44	30,73	7,52	0,42	n.i.
V. Identyfikacja	44,37	5,99	42,03	6,18	1,49	n.i.
VI. Orientacja humanistyczna	41,37	7,36	38,00	7,02	1,81	0,07
VII. Normatywność	44,63	5,64	41,37	7,55	1,90	0,06
VIII. Akceptacja przekonań	45,10	9,09	42,77	10,87	0,90	n.i.
IX. Znaczenie religii	40,53	8,35	41,03	5,97	-0,27	n.i.
X. Wątpliwości	29,60	8,27	33,70	4,90	-2,34	0,02

Jak wynika z danych zamieszczonych w tab. 7 istotne statystycznie różnice w postawach religijnych kobiet z grupy I i kobiet z grupy II zachodzą w trzech wymiarach religijności: Autonomia, Buntowniczność oraz Wątpliwości. Interpretacja tych skal zostanie dokonana oddzielnie i zaprezentowana poniżej.

B u n t o w n i c z o ś ć: Bóg wskutek niespełnienia oczekiwania proszącego, nieudzielenia spodziewanej pomocy, wyzwala bunt. W omawianej skali średnie wyniki wyższe $M=27,13$ uzyskały kobiety z grupy II (z przeszkodą), natomiast średnie wyniki kobiet z grupy I (bez przeszkody) wynoszą $M=22,37$. Istotna statystycznie różnica w zakresie tego wymiaru pojawia się na $P<0,03$. A więc kobiety z grupy z przeszkodą, które uzyskały wyższe średnie, skłonne są buntować się przeciwko Bogu za niespełnienie oczekiwań. Bunt przeciwko Bogu rodzi się także z tego powodu, że dopuszcza On w życiu ludzkim cierpienie, bezsensowną, jak mogłoby się wydawać, śmierć dziecka czy matki wielodzietnej rodziny, że nie wysłuchuje prośb człowieka. Osoby te przyznają, że kiedy widzą obecny bałagan na świecie, wszystkie jego nieszczęścia, i myślą, że Bóg jest wszechmocny, czują bunt przeciw Niemu i mają wrażenie, że Bóg nie interesuje się człowiekiem. Zdecydowanie mniej buntownicze w stosunku do Boga są kobiety z małżeństw bez przeszkodo-

dy. Z wynikami uzyskanymi w skali Buntowniczość harmonizują dane w skali Wątpliwość. Tutaj kobiety z małżeństw z przeszkodą uzyskały wyniki wyższe $M=33,70$, a kobiety z małżeństw bez przeszkody $M=29,60$. Istotna statystycznie różnica w zakresie tej skali pojawia się na $P<0,02$. Oznacza to, że kobiety z grupy II (bardziej zbuntowane) poszukują większej, obiektywnej pewności swoich przekonań religijnych. Wierzyć jest im bardzo trudno, co w konsekwencji pociąga wiele nie rozwiązanych problemów. Nigdy nie mają bezwzględnej pewności, że to Bóg im pomaga. Nadto, czasem myślą z niepokojem, że to wszystko, w co wierzą o Bogu, opiera się na czymś mało pewnym, jest po prostu tylko wyobrażeniem (fantazją). Przez to, że jest tyle spraw niejasnych, tyle wątpliwości i tyle buntu w nich, trudno im bronić swojej wiary. Mniejsze znaczenie temu aspektowi religijności przypisują kobiety z grupy I. U osób tych, mniej buntowniczych, wątpliwości w wierze pojawiają się rzadziej, przez co poszukiwanie większej, obiektywnej pewności swoich przekonań religijnych nie stanowi dla nich większego problemu i nie koncentruje zbyt ich uwagi.

Te zauważalne, gorsze relacje do Boga w grupie kobiet z małżeństw z przeszkodą, znajdują odbicie w wynikach uzyskiwanych przez nie w skali Autonomia. W wymiarze tym uzyskały one średnie wyniki wyższe ($M=32,97$) niż kobiety z małżeństw bez przeszkody ($M=27,67$). W skali tej istotna statystycznie różnica pojawia się na $P<0,007$. Kobiety z grupy II zdecydowały, że ludzka odpowiedzialność pozostaje w opozycji do zależności od Boga i Jego normatywnej funkcji. Odpowiedzialność zaś człowieka wyrasta poprzez uniezależnienie się od normatywnej funkcji Boga. W ten sposób kobiety te postępują zgodnie ze swoim sumieniem, nawet jeśli miałyby być w niezgodzie z prawem Bożym. Potwierdza to ich sytuacja życiowa, czyli niesakramentalność małżeństwa z powodu zaistniałej przeszkody do zawarcia związku sakramentalnego. Kobiety te przyznają, że ostatecznie sam człowiek winien ustalać normy dla swoich decyzji, sam winien wziąć na siebie swoje obowiązki, a nie zostawiać wszystkich spraw Bogu, winien sam rozwiązywać swoje trudności. W ten sposób Bóg pozostaje poza ich życiem, które ma sens i wartość także bez Niego. I ponownie – kobiety z grupy I (mniej zbuntowane, z mniejszymi wątpliwościami w wierze) są odmiennego zdania. Nie akceptują tak dużej autonomii w stosunku do Boga. Przyznają, że odczuwają potrzebę Boga w swoim życiu i że Bóg, wyznaczając normę postępowania, może nadać sens i wartość życiu. Pogląd ten pozostaje jednak w sferze teorii, gdyż w praktyce kobiety te zgodziły się na życie bez Boga, zawierając (z powodów sobie tylko znanych) małżeństwo wyłącznie cywilne, w ten sposób postawiły swoje życie poza sakramentami.

W danych empirycznych zamieszczonych w tab. 7 należy zwrócić uwagę jeszcze na skale: Zależność, Orientacja humanistyczna i Normatywność. Różnice międzygrupowe w tych wymiarach zbliżają się do wyników istotnych statystycznie. Tym razem wyższe średnie w tych trzech skalach uzyskały kobiety z grupy I. A oto szczegółowe dane: Zależność – średnia kobiet z grupy I wynosi $M=46,57$, a średnia kobiet z grupy II – $M=42,63$. Różnica międzygrupowa w tej skali to $P<0,06$. Orientacja humanistyczna – średnia kobiet z grupy I wynosi $M=41,37$, a średnia kobiet z grupy II – $M=38,00$. Różnica międzygrupowa w tej skali to $P<0,07$. W skali Normatywność średnia kobiet z grupy I wynosi $M=44,63$, a średnia kobiet z grupy II – $M=41,37$. Tutaj różnica międzygrupowa plasuje się na $P<0,06$.

Różnice te, w postawach religijnych kobiet z grupy I i kobiet z grupy II, zbliżając się do istotnych statystycznie, świadczą o pewnych tendencjach dotyczących tych skal. Wysokie wyniki kobiet z grupy I w skalach Zależność, Normatywność i Orientacja humanistyczna wskazują na to, że osoby te skłonne są odczuwać potrzebę pomocy Bożej. Bóg jest tu widziany jako ktoś, kto daje istnienie, a także jako norma postępowania. Takie ukierunkowanie na Boga zbliża do ludzi – Bóg jest dostrzegany i odnajdywany w ludziach. Niższe wyniki kobiet z grupy II w owych skalach wskazują na tendencje odmienne. Kobietom tym trudniej zgodzić się na zależność od Boga, nie są przeświadczone o tym, że to właśnie dzięki Niemu mogą istnieć. Trudniej jest im również dostrzec Boga jako normę postępowania, prawo Boże nie ma zbyt dużego wpływu na ich życie, a jeśli już, to raczej prowokuje bunt i wątpliwości. Poza tym spotkanie z Bogiem w niewielkim tylko stopniu dokonuje się przez osobiste spotkania z ludźmi. Stąd przypuszczać można, że ukierunkowanie na Boga nie dokonuje się przez ukierunkowanie na człowieka.

Podsumowując tę część rozważań, zauważamy, że różnice w postawach religijnych kobiet z grupy I (bez przeszkody) i kobiet z grupy II (z przeszkodą) są dość znaczne. Religijność kobiet z małżeństw wyłącznie cywilnych jest charakteryzowana poprzez mniejsze wątpliwości, buntowniczość i autonomię w stosunku do Boga, większą zaś zależność, normatywność i orientację humanistyczną, niż ma to miejsce w przypadku kobiet z małżeństw niesakramentalnych z powodu przeszkody.

e) *Postawy religijne małżonków w grupie bez przeszkody i w grupie z przeszkodą*

Warto na koniec zanalizować wyniki średnie (bez istotności różnic) uzyskane przez małżonków z grupy I i z grupy II, aby porównać postawy religijne, jakie mają mężowie i żony z obu tych grup. Najpierw przedstawione zostaną

wyniki grupy I, następnie dane grupy II. Zamieszczone one zostały w tab. 8 i 9.

Tabela 8. Wyniki średnie dla poszczególnych skali postawy religijnej u mężów i żon z grupy bez przeszkody (grupa I)

Skale postawy religijnej	Mężowie z grupy I (N=30)		Żony z grupy I (N=30)	
	M	SD	M	SD
I. Zależność	39,73	10,00	46,57	7,50
II. Autonomia	34,73	8,81	27,67	7,78
III. Buntowniczność	28,43	10,69	22,37	8,13
IV. Wina	30,33	7,99	31,67	9,44
V. Identyfikacja	40,30	6,68	44,37	5,99
VI. Orientacja humanistyczna	36,83	9,17	41,37	7,36
VII. Normatywność	38,13	10,03	44,63	5,64
VIII. Akceptacja przekonań	41,03	9,15	45,10	9,09
IX. Znaczenie religii	35,93	6,49	40,53	8,35
X. Wątpliwości	32,63	6,67	29,60	8,27

Jak wynika z danych zamieszczonych w tab. 8, postawy religijne żon z grupy bez przeszkody charakteryzuje większa niż u mężów potrzeba pomocy Bożej i większe poczucie winy w relacji z Bogiem, dalej – większa identyfikacja z Jezusem Chrystusem i większe ukierunkowanie na Boga przez ukierunkowanie na człowieka. Poza tym żony z tej grupy bardziej niż mężowie akceptują przekonania religijne i postrzegają Boga jako normę. Ponadto stopień ważności, jaką przekonania religijne odgrywają w życiu, jest wyższy u żon niż u mężów (świadczą o tym wyższe średnie uzyskane w tych skalach przez żony). Postawy religijne mężów z grupy bez przeszkody są charakteryzowane większą autonomią w relacji z Bogiem, większą buntownicznością oraz poszukiwaniem większej obiektywnej pewności własnych przekonań religijnych.

Tabela 9. Wyniki średnie dla poszczególnych skali postawy religijnej u mężów i żon z grupy z przeszkodą (z grupy II)

Skale postawy religijnej	Mężowie z grupy II (N=30)		Żony z grupy II (N=30)	
	M	SD	M	SD
I. Zależność	43,77	6,43	42,63	8,73
II. Autonomia	30,23	5,89	32,97	6,75
III. Buntowniczność	25,93	7,26	27,13	8,50
IV. Wina	33,30	6,14	30,73	7,52
V. Identyfikacja	42,43	4,65	42,03	6,18
VI. Orientacja humanistyczna	37,30	7,71	38,00	7,02
VII. Normatywność	42,00	4,73	41,37	7,55
VIII. Akceptacja przekonań	44,47	7,89	42,77	10,87
IX. Znaczenie religii	41,53	3,67	41,03	5,97
X. Wątpliwości	33,70	5,71	33,70	4,90

Jak wynika z danych zamieszczonych w tab. 9 postawy religijne żon i mężów z grupy z przeszkodą są do siebie zbliżone. Zbliżone wyniki średnie uzyskane przez mężów i żony z grupy z przeszkodą w skalach: Identyfikacja, Orientacja humanistyczna, Znaczenie religii i Wątpliwości świadczą o tym, że postawy religijne, jakie mają ci małżonkowie przejawiające się w tych wymiarach, są do siebie podobne.

PODSUMOWANIE

Jak wykazały badania empiryczne, postawy religijne osób z małżeństw pozasakramentalnych różnią się, a różnice te zależą od istniejącej przeszkody do zawarcia związku sakramentalnego i od płci respondentów. Przeprowadzona analiza danych empirycznych pozwala sformułować następujące wnioski:

1. Wyniki grup zasadniczych, tj. grupy I (bez przeszkody) i grupy II (z przeszkodą), różnią się istotnie między sobą tylko w dwóch skalach: Znaczenie religii oraz Wątpliwości. W obu wymiarach wyższe średnie uzyskały osoby z grupy II; świadczy to o tym, że osoby te poszukują większej, obiektywnej pewności swoich przekonań religijnych. W pozostałych skalach średnie obu grup są do siebie zbliżone i wskazują na podobny poziom religijności wśród badanych małżeństw.

2. W celu dokładniejszego zaobserwowania, czy przeszkoda do zawarcia związku sakramentalnego ma wpływ na postawy religijne, jakie mają badane osoby, zanalizowano różnice, jakie wystąpiły między małżonkami bez przeszkody i małżonkami z przeszkodą z grupy II. Istotne statystycznie różnice pojawiły się w skali Wątpliwości, gdzie wyższe średnie otrzymały osoby z przeszkodą. Potwierdziło to wyniki, jakie uzyskano wcześniej między małżeństwami bez przeszkody i małżeństwami z przeszkodą. W obu wypadkach istotne różnice wystąpiły w skali Wątpliwości i wyższe średnie charakteryzowały osoby z przeszkodą. Ponadto zaobserwowano wśród tych osób tendencje do słabszej akceptacji przekonań religijnych oraz do niewielkiej orientacji humanistycznej. Pozwala to przypuszczać, że istniejące różnice w postawach religijnych osób z małżeństw pozasakramentalnych są zależne od przeszkody do zawarcia związku sakramentalnego.

3. Kiedy odrębnie analizuje się populacje kobiet i mężczyzn, stwierdza się, że wyniki grup wyodrębnionych ze względu na płeć respondentów, nie są już tak jednorodne w obrazie ich religijności, jak to odnotowano w wypadku grup zasadniczych.

Istotne różnice w postawach religijnych mężczyzn z grupy bez przeszkody i mężczyzn z grupy z przeszkodą pojawiły się w skalach: Autonomia i Znaczenie religii. Wyniki mężczyzn z grupy bez przeszkody świadczą o niewielkim znaczeniu religii w ich życiu oraz o potrzebie autonomii w relacji z Bogiem. Według nich odpowiedzialność człowieka wyrasta poprzez jego uniezależnienie się od normatywnej funkcji Boga. Natomiast wyniki mężczyzn z grupy z przeszkodą są odmienne. Dla nich ludzka odpowiedzialność nie pozostaje w opozycji do zależności od Boga i Jego normatywnej funkcji, a stopień ważności, jaką przekonania religijne odgrywają w ich życiu, jest dość duży. Ponadto mężczyźni ci wykazują tendencje postrzegania Boga jako normy postępowania oraz skłonni są odczuwać potrzebę pomocy Bożej. Tendencje wśród mężczyzn z grupy bez przeszkody są odmienne.

W postawach religijnych kobiet z grupy bez przeszkody i kobiet z grupy z przeszkodą istotne statystycznie różnice zaznaczają się w skalach: Autonomia, Buntowniczość i Wątpliwości. Wyższe średnie w tych wymiarach wśród kobiet z grupy z przeszkodą mówią o tym, że odczuwając bunt w stosunku do Boga i mając duże wątpliwości w wierze, potrzebują autonomii w relacji z Bogiem. Ponadto kobiety te wykazują tendencje do nieuznawania Boga jako normy postępowania, nie dostrzegają Go i nie odnajdują w ludziach, nie odczuwają potrzeby pomocy Bożej. Wyniki kobiet z grupy bez przeszkody w tych skalach są odmienne, świadczą o odwrotnych tendencjach wśród nich.

Oceniając uzyskane i omówione wyniki badań empirycznych, należy podkreślić, że stanowią one jedynie próbę prezentacji problemu postaw religijnych małżeństw pozasakramentalnych. Otrzymane wyniki potwierdziły istnienie spodziewanych różnic oraz pozwalają stwierdzić, że odmiennosc postaw religijnych badanych osób wiąże się głównie z istnieniem przeszkody do zawarcia małżeństwa sakramentalnego (jest nią rozwód cywilny jednego z małżonków) oraz z tym, czy dotyczy populacji kobiet czy mężczyzn.

Ustosunkowanie się do różnic w populacji kobiet i mężczyzn nie jest sprawą prostą, gdyż są to fakty trudne do zinterpretowania¹⁵ Zmienna płci jest bowiem psychologicznie bardzo nośna, gdyż kryją się za nią złożone uwarunkowania kulturowe, a także stosowanie przez rodziców czy instytucje wychowawcze określonych technik socjalizacyjnych¹⁶

Wyniki przedstawione powyżej zdają się mieć duże znaczenie praktyczne. Szczególnie powinny zainteresować osoby (świeckie bądź duchowne), które mają bezpośredni kontakt z małżeństwami niesakramentalnymi, które zajmują się duszpasterstwem takich małżeństw. Sposobności do oddziaływania duszpas-

¹⁵ Por. T. Mądrycki. *Deformacja w spostrzeganiu ludzi*. Warszawa 1986.

¹⁶ Por. K. Pospiszyl. *Psychologia kobiety*. Warszawa 1986.

terskiego w odniesieniu do małżeństw pozasakramentalnych może być wiele. Pierwszą z nich jest teren kancelarii parafialnej, następną katechizacja, kolejną wizyta duszpasterska – kolęda. Szczególne miejsce stanowi konfesjonał czy forma poradnictwa kapłana-spowiednika, ale poza spowiedzią. Inne sposobności to kazania, nauki stanowe czy też rekolekcje dla grup tych małżeństw. W tych wymienionych okolicznościach małżonkom z tych związków należy stale uświadamiać, że są nadal wierzącymi katolikami i powinni robić, co tylko mogą w dziedzinie religijnej, aby umacniać swoje życie religijne i moralne lub rozwijać je i podtrzymywać w rodzinie (zachęta do modlitwy, do regularnego uczestnictwa we mszy św., do tego, by nie mogąc otrzymać komunii św., mieli przynajmniej jej pragnienie, a nie otrzymując rozgrzeszenia, przeżywali przynajmniej ducha pokuty). Trzeba też przypomnieć, że jako rodzice mają pewne ścisłe obowiązki płynące z tytułu rodzicielstwa, dotyczące wychowania religijnego i moralnego ich dzieci. Nie można dopuszczać do tego, aby odnosili wrażenie, że skoro są przegrani na jednym odcinku życia, to całkiem mieliby zaniechać troski o poziom życia religijnego i moralnego (por. *Familiaris Consortio* nr 84).

Przedstawione opracowanie opiera się na badaniach stosunkowo niewielkiej grupy osób i dlatego zbyt daleko idące uogólnienia mogłyby okazać się przedwczesne. Jednak zebrane doświadczenia i wyniki badań pozwalają na sformułowanie dalej idących propozycji badawczych, które mogłyby być nie tyle kontynuacją, ile rozszerzeniem zamysłu badawczego, dotyczącego problematyki małżeństw pozasakramentalnych. Badania takie mogłyby dać odpowiedź na pytania np.: Czy występują różnice w postawach religijnych małżeństw sakramentalnych i małżeństw pozasakramentalnych? Czy oprócz przeszkody i płci jeszcze inne zmienne mogą mieć wpływ na kształt religijności osób ze związków niesakramentalnych?

Wydaje się, że te pytania mogłyby stanowić kolejne badania tych trudnych zagadnień związanych z problematyką małżeństw pozasakramentalnych.

RELIGIOUS ATTITUDES OF PEOPLE LIVING IN NONSACRAMENTAL MARRIAGES

S u m m a r y

The principle of indissolubility of matrimony in the lives of Catholics encounters grave difficulties. More and more often this principle is violated. We find in the dissolution of mar-

riage and establishing a new, nonsacramental marriage. The question of the latter bears many difficult social, psychological and pastoral problems.

The authors have taken up the question of religious attitudes of those people who live in nonsacramental marriages. In keeping with this end an empirical research has been carried out on the group of 120 people. The main criterium of selection was a nonsacramental character of marriage in which lived the people under study. Two groups were distinguished. IN the first one there were people who lived in marriage due to an obstacle which made it impossible for them to establish a sacramental marriage (30 couples). The second group consisted of those who had no such obstacles, and yet did not decide to establish a sacramental marriage (also 30 couples). All persons under study defined themselves as believing.

In the research we used the so-called Scale of Religious Attitudes by Dirk Hutsbach. This scale was worked out in the Institute of Psychology in Leuven. For the Polish edition it was worked out and translated by W. Prężyna.

Our findings have proved that there are differences in attitudes adopted by the persons living in nonsacramental marriages. The spouses who have an obstacle harbour less religious doubts and attribute to religion a greater significance in man's life than the spouses who have no such obstacles.

There are also differences in religious attitudes due to sex. The women who live in nonsacramental with an obstacle have a greater sense of guilt and oppose religion more fervently than the women who live in nonsacramental marriages without an obstacle. On the basis of their findings the authors have put forward some pastoral conclusions which may be used in pastoral practice.

Translated by Jan Kłos